

EL RETORN DE MARGARIDA XIRGU A TERRA CATALANA EL 1988

Francesc Foguet i Boreu

Primavera del 2003

No somniar, no esperar, no creure en alguna cosa és com no existir.

Margarida Xirgu

L'actriu catalana Margarida Xirgu i Subirà (1888-1969) fou enterrada al sepulcre 123 bis del cementiri del Buceo de la ciutat de Montevideo, Uruguai, el 26 d'abril de 1969.¹ Un any després, el seu marit, Miquel Ortín Paesa (Saragossa, 1890-Barcelona, 1978), expressà públicament el desig de traslladar les seves despulles mortals a terra catalana, un cop vençuts els entrebancs legals.² La il·lusió d'Ortín no pogué veure-la mai acomplerta en vida. Set anys més tard, el 9 de novembre de 1977, l'escriptor uruguaià Ángel Curotto, antic col·laborador i amic de l'actriu, envià una carta al president Josep Tarradellas per sol·licitar-li que les restes mortals de l'exímia intèrpret fossin traslladades a terra catalana.³ Aquesta lletra, que reproduïm més avall, és ben il·lustrativa, si més no, de la representativitat simbòlica de Margarida Xirgu com una de les figures més egrègies de l'exili català, del reconeixement mític de què gaudia l'actriu a l'escena uruguaiana i de les circumstàncies polítiques favorables que, en aparença, feien possible el repatriament de les seves restes mortals.

Malgrat això, hagueren de passar encara onze anys més perquè la repatriació de les despulles mortals fos una realitat.⁴ El 1988, en el marc dels actes celebrats amb motiu del centenari del naixement de Margarida Xirgu, el president Jordi Pujol endegà les gestions per permetre el repatriament de les despulles mortals de l'actriu a terra catalana.⁵ Per encàrrec exprés de la Generalitat de Catalunya, l'advocat Joan García Grau es responsabilitzà del trasllat de l'urna funerària des de Montevideo.⁶ La delegació catalana, encapçalada pel president Pujol, que es trobava de viatge al Brasil i a l'Uruguai, retornà als orígens les restes mortals de l'actriu el 7 de setembre de 1988. Des de la seva entrada a terra catalana, l'urna funerària fou dipositada a la capella Sant Jordi del Palau de la Generalitat.

Les picabaralles polítiques i la descoordinació institucional entre les diverses administracions catalanes deslluïren la significació històrica del retorn de Margarida Xirgu a la seva terra. La inoperància administrativa arribà fins al punt d'ajornar, de manera ignominiosa, el sepeli previst, en un principi, per al 28 de novembre.⁷ Finalment, com a cloenda dels actes commemoratius del centenari del naixement que dedicà Molins de Rei a l'actriu, el diumenge 18 de desembre de 1988, a les onze del matí, les despulles mortals de Margarida Xirgu reberen sepultura al cementiri municipal de la seva ciutat natal. Corresponent al desig expressat per l'actriu, les seves restes

mortals foren enterrades amb les del seu marit, Miquel Ortín, a la mateixa tomba —un mausoleu construït per l'escola taller municipal de Sant Pere de Romaní—. ⁸ Al pedestal de marbre que sostenia la làpida de la tomba, s'hi esculpí un dels lemes més cars de Margarida Xirgu: «No somniar, no esperar, no creure en alguna cosa és com no existir». L'actriu catalana més universal pogué descansar, dinou anys després de la seva mort, en la terra que l'havia vist néixer. ⁹

*Carta d'Àngel Curotto a Josep Tarradellas*¹⁰

Academia Nacional de Letras
Solís 1446 (Palacio Taranco)
Montevideo - Uruguay

Montevideo, Noviembre 9 de 1977

Señor
D. José Tarradellas.
Barcelona.

De mi más alta consideración y estima:

Aunque a Vd. le será muy difícil recordarme, tuve el gusto de estrechar su mano y escucharle varias veces en el hogar de Margarita Xirgu en nuestro país; Margarita Xirgu que vivió su exilio con dignidad ejemplar en el Uruguay, en una auténtica conducta y expresión viva de la Cataluña libre y democrática. Con estas líneas, quiero hacerle llegar a Vd. mis emocionadas felicitaciones por el logro de la reivindicación de los derechos de Cataluña y nadie mejor que Vd. puede simbolizar hoy ese triunfo.

Pero deseo, además, con todos los respetos, formularle una sugestión: ¿no cree Vd. ilustre señor Tarradellas, que ha llegado el momento de que los restos de aquella gran figura pasen a descansar ahora en su tierra catalana?

Margarita Xirgu trabajó por la cultura de nuestro país como ella sabía hacerlo y tuvo en vida todos los honores que ella se merecía. ¹¹ Y a su muerte, le fueron [sic] los más altos homenajes. Sus restos fueron sepultados bajo la bandera de Cataluña, todos los sectores políticos del país rindieron emocionadas palabras en el Parlamento Nacional, votándose de pie los homenajes y haciéndose cargo el Estado de los gastos de su sepelio. ¹² Actualmente, la Escuela Municipal de Arte Dramático que durante tantos años dirigiera, lleva hoy su nombre. ¹³

¿No cree Vd. distinguido señor Tarradellas, que quienes como ella y Pablo Casals representaron en América el arte y la libertad, con tanta grandeza les ha llegado la hora del descanso definitivo en su propio suelo? Es esta la sugerencia de este escritor que fue su gran amigo, supeditada —desde luego— a la decisión de su esposo, nuestro común amigo D. Miguel Ortín, actualmente en Barcelona, en su domicilio de la calle Sicilia 117, piso 3 apart. I.

Por mi parte, me pongo a sus enteras órdenes.

Le reitero mis saludos, mis felicitaciones y mis mejores augurios para su futura obra de gobierno.

Lo saluda con la más alta consideración y estima, suyo affmo,

Angel Curotto
Américo Vespucio, 1419
Montevideo.
Uruguay.

Margarida Xirgu i Jean-Louis Barrault a l'Escola de Arte que l'actriu catalana dirigeix a Montevideo el 1950.

NOTES

1. Vegeu, sobre els anys de l'exili de Margarida Xirgu, RODRIGO, Antonina. *Margarida Xirgu y su teatro*. Barcelona: Planeta, 1974, p. 237-322; BURGUEÑO, María Esther i MIRZA, Roger: «Margarita en América: una pasión inextinguible». A *Cuadernos El Público*, n. 36. Madrid: octubre del 1988, p. 21-27 (dins del monogràfic «Margarita Xirgu. Crónica de una pasión»); RODRIGO, Antonina. «Margarita Xirgu en el exilio». A *Cuadernos Hispanoamericanos*, n. 473-474. Madrid: novembre-desembre del 1989, p. 143-157; MORALES, José Ricardo. «Margarita Xirgu en el destierro». A *Acotaciones. Revista de Investigación Teatral*, n. 1. Madrid: juliol-desembre de 1990, p. 165-186, recollit a: *Ibidem. Mimesis dramática: la obra, el personaje, el autor, el intérprete*. Chile: Editorial Universitaria, Primer Acto, 1992, p. 141-153; RODRIGO, Antonina. «Margarita Xirgu: su labor pedagógica y teatral en el exilio». A *El destierro español en América. El trasvase cultural*, compilació a cura de Nicolás Sánchez Albornoz. Madrid: Sociedad Estatal Quinto Centenario/Instituto de Cooperación Iberoamericana, 1991, p. 61-68; AZNAR SOLER, Manuel. «El drama de la dramaturgia desterrada». A *Primer Acto*, n. 274 (Madrid: 1998), p. 16-24, i, entre altres referències, FOGUET I BOREU, Francesc. *Margarida Xirgu. Una vocació indomable*. Barcelona: Pòrtic, 2002, p. 97-142.
2. «He pensado en trasladar los restos de Margarita, pero resulta un trámite bastante complicado. En todos los países imponen un plazo bastante largo para el transporte de cadáveres. Espero traerla lo antes posible. Sé que a ella le gustaría reposar aquí. Sí, es posible que la entierremos con su madre y

hermano, aunque yo preferiría que reposara en Barcelona» («Evocación y confesiones del viudo de Margarita Xirgu». A *La Prensa* (03-06-1970), p. 9). Entre altres aspectes, Ortín assegurava que l'actriu era molt poc inclinada als homenatges públics: «La nostalgia siempre pudo con nosotros. Pero había algo que estaba por encima de nuestros deseos. Margarita era una mujer bastante diferente a la gente del teatro. No le gustaba todo lo que sonara a homenaje. "Me enfermo cuando hablan de agasajos", solía repetir. Uno de los pocos que le tributaron en su dilatada vida fue en Madrid, al estrenar la *Santa Juana*, de Bernard Shaw. Benavente le dijo en aquella ocasión: "Acéptalo, acéptalo... porque se trata de un autor extranjero. Es la forma que ninguno de los escritores españoles pueda ofenderse." Tan poco le gustaban los homenajes que incluso tenía fiebres cuando, por obligación, debía aceptar alguno.» (Ibídem).

3. Ángel Curotto (1902-1990) fou director, dramaturg, empresari i crític de teatre. El 1947 ajudà a estructurar la Comèdia Nacional de l'Uruguai, al capdavant de la qual es mantingué durant més de deu anys. Com és conegut, des del 1949 fins el 1957, Margarida Xirgu alternà la direcció de l'Escola Municipal d'Art Dramàtic de Montevideo amb la codirecció estable de la Comèdia Nacional de l'Uruguai, per mitjà de la qual projectà la seva influència arreu del continent (per a un balanç retrospectiu de la contribució de Xirgu a la renovació de l'escena uruguiana, vegeu, per exemple, Y.M.B. «Margarita Xirgu. Recuerdos de Aniversario». A *Ahora*. Montevideo: 04-05-1972, p. 17. D'altra banda, val la pena de recordar que Josep Pla entrevistà Xirgu a Montevideo quan l'actriu tenia seixanta-nou anys: «Vine al Uruguay —explicà Xirgu a Pla— por unos días, contratada por el Teatro del Estado, por el Teatro Solís, para representar *La Celestina*, en el arreglo de la obra realizado por el profesor Morales, de Santiago de Chile. Y hace casi nueve años que estoy aquí. Durante este tiempo he realizado la labor más provechosa quizás de mi vida. He dirigido la Escuela de Arte Dramático del Uruguay, he formado una gran cantidad de actores y de actrices, he creado una escuela, un gusto, una sensibilidad teatral en este país, muchos discípulos. Ya tendrá usted ocasión de saberlo, si es que tiene curiosidad por estas cosas. Hemos tratado de hacer que ocurriera algo y algo ha ocurrido, algo que ha tenido repercusión en muchos lugares de América. Hemos trabajado a favor de la calidad y no crea que el teatro sea hoy aquí improvisación, aproximación. Hoy se saben muchas cosas de teatro en estas tierras de América... Pero esta labor no podía durar siempre, porque fatiga. Le confieso que me convendría descansar, cosa que tampoco es fácil. Las cosas se enlazan constantemente y los compromisos se suceden...» (PLA, Josep. «Margarita Xirgu». A *Destino*, 15-03-1958; recollida, en català, a PLA, Josep. «Margarida Xirgu». A *Retrats de passaport*. Barcelona: Destino, 1970, p. 467-473).

4. Un document del 2 de setembre de 1988, signat per Don Aníbal J. Jiménez y Abascal, cònsol general d'Espanya, dóna fe del trasllat de les despulles mortals de l'actriu catalana: «Certifica: Que con fecha seis de setiembre de mil novecientos ochenta y ocho, a bordo del avión de la Compañía Varig, parte de Montevideo una urna conteniendo los restos mortales de Doña Margarita Xirgu Subirana [sic], fallecida en Punta Ballena, departamento de Maldonado, Uruguay, el día veinticinco de abril de mil novecientos sesenta y nueve. / Dicha urna se hallaba depositada en el Cementerio del Buceo de donde ha sido retirada. / Presentada dicha urna en este Consulado General, en la cual se encuentra una placa de bronce con la siguiente inscripción: "Margarita Xirgu-26 abril de 1969", ha sido convenientemente sujeta su tapa exterior de madera con una cinta, en cuyos extremos se ha puesto un sello de lacre con el Escudo de este Consulado General. / En fe de lo cual, expido el presente Certificado, por duplicado, en Montevideo, a dos de setiembre de mil novecientos ochenta y ocho». (Document de l'Ambaixada d'Espanya —Assumptes Consulars—. Duplicat. Duu un segell del Consulat General

d'Espanya, Montevideo. Es conserva entre els papers de Margarida Xirgu dipositats a la Biblioteca de l'Institut del Teatre de Barcelona).

5. ORRIOLS, Pere. «Les despulles de la Xirgu s'enterren a Molins de Rei». A *Avui*, 17-12-1988, p. 42. Cf. «Los restos de Margarita Xirgu recibirán sepultura el próximo día 18». A *El Periódico*, 16-12-1988, p. 68.

6. La vergonyosa polèmica, de signe clarament bipartidista (una de les xacres de la política cultural catalana d'aquests darrers temps), esclatà durant les negociacions per aconseguir el trasllat de les despulles mortals de l'Uruguai: «Unas semanas antes [de la celebració de l'homenatge institucional que la Generalitat organitzà el 26 de setembre], el alcalde [de Barcelona] y Jordi Pujol habían iniciado en tierras suramericanas la polémica de todo este caso, cuando el presidente de la Generalitat rechazó la propuesta de Casimir Boy, en la que se sugería que una delegación uruguaya se encargara de trasladar a Barcelona los restos mortales de Margarita Xirgu. Pujol propuso que fuera el alcalde quien realizara el traslado de los restos de forma inmediata, pero éste se negó: "[Porque] no me parecía digno". Finalmente ambos políticos acordaron que Joan García Grau se encargase del traslado. / El alcalde de Molins de Rei calificó de lamentable la polémica suscitada en torno a este tema y señaló: "Los departamentos de Cultura y Presidencia de la Generalitat se han hecho un lío entre ellos. Todos se han quitado el muerto de encima [sic] y se lo han pasado a García Grau"» (RÍOS, Pere. «El último periplo de Margarida Xirgu». A *El País*, 17-12-1988, p. 38). Vegem-ne una altra versió: «El alcalde de Molins, Casimir Boy, quería que fuera una comisión uruguaya la que trajera la urna y que el entierro tuviera un carácter marcadamente solemne. Asimismo pensaba que las fechas más apropiadas para ello eran las que coincidían con el homenaje que le rendía su ciudad natal. / La Generalitat sugirió que fuera el alcalde de Barcelona, que también se hallaba en Suramérica, el encargado del transporte, pero la idea no gustó a Pasqual Maragall y, finalmente, fue García Grau el encargado del mismo. / Posteriormente, se supo que la entrada de los restos mortales no había sido diligenciada conforme a las disposiciones reglamentarias aduaneras en este tema, lo que enrareció todavía más el asunto. La documentación necesaria no fue presentada hasta dos meses y dos días después de la entrada, el 9 de noviembre». («Los restos mortales de Margarita Xirgu reciben sepultura hoy en el cementerio de Molins de Rei». A *La Vanguardia*, 18-12-1988, p. 70).

7. Les desavinences institucionals també es feren sentir en l'homenatge que la Generalitat dedicà a l'actriu el 26 de setembre. D'antuvi, s'anuncià que en el transcurs d'aquest homenatge es lliuraria a Casimir Boy, batlle de Molins de Rei, l'urna que contenia les restes mortals de Margarida Xirgu, però l'alcalde socialista es negà a acceptar una proposta tan descabdellada i, posteriorment, la Generalitat rectificà la seva intenció. En l'acte, per acabar-ho d'adobar, Boy es queixà que el govern català no havia volgut esperar que el mausoleu estigués construït. L'enterrament es fixà per al 28 de novembre. Quatre dies abans, tanmateix, l'Ajuntament de Molins de Rei decidí de suspendre la cerimònia, atès que la documentació no havia estat encara formalitzada. Pel que sembla, el 7 de setembre, els funcionaris de la Generalitat encarregats del trasllat de les restes mortals de l'actriu no comunicaren a les autoritats duaneres la seva entrada, fet que representava una infracció de les disposicions vigents. Joan García Grau, responsable del trasllat, manifestà a la premsa que ell no havia intervingut en aquest assumpte i que desconeixia si l'entrada fou o no i legal (cf. Pere Ríos, «El último periplo de Margarida Xirgu», a *El País*, 17-12-1988, p. 38). L'11 d'octubre, el president Pujol declarà en una roda de premsa que s'iniciarien els tràmits necessaris per resoldre el cas. Un mes i mig després, no obstant això, encara no s'hi havia trobat cap solució, per la qual cosa l'Ajuntament de Molins de Rei hagué de suspendre, el 24 de

novembre, l'enterrament de les restes mortals de l'actriu, previst per al 28, ja que, si no es legalitzava la seva entrada, no podia fer-se la cerimònia d'enterrament. Segons l'alcalde de Molins de Rei, fins a la tarda del dia 28 de novembre, la Generalitat no va remetre a l'Ajuntament la documentació legal necessària per obrir l'expedient municipal del sepeli. Els certificats per passar la duana duien data del 9 de novembre —dos mesos i dos dies després que les restes mortals entressin de fet a l'Estat espanyol—.

«Los responsables de la Generalitat —escrivia *La Vanguardia*— no han abordado directamente el tema, limitándose a guardar la urna e intentando que el entierro se realizara cuanto antes. La falta de comunicación entre las administraciones ha creado este clima polémico que en nada favorece la imagen de las instituciones y ofende la memoria de la gran dama del teatro español» («Los restos mortales de Margarita Xirgu reciben sepultura hoy en el cementerio de Molins de Rei». A *La Vanguardia*, 18-12-1988, p. 70). Amb tot això, la premsa carregà més les tintes en la polèmica que no pas en la significació històrica del retorn de l'actriu a terra catalana, un aspecte que per fas o per nefas es passà per alt. De fet, és molt probable que la polèmica bipartidista atorgués una dimensió mediàtica al retorn de les despulles mortals que altrament potser no hauria tingut.

8. «L'acte de l'enterrament —informava l'*Avui*— va ser presidit pel conseller de Benestar Social, Antoni Comas, i per l'alcalde de Molins de Rei, Casimir Boi, i hi van assistir unes 250 persones entre les quals es trobaven alguns familiars i amics de l'actriu. El poeta Joan Asensi va llegir un poema dedicat a l'actriu, que porta per títol «Estel de l'escena». Més tard, al casal Ca n'Ametller es va interpretar la sardana *A Margarida*, obra de Miquel Pongiluppi. / El monument funerari és de pedra, d'estructura circular; i està inspirat en els talaiots de l'illa de Menorca. Té dos metres d'alçada per quatre de diàmetre i no hi ha cap creu. El mausoleu ha estat construït pels alumnes de l'escola Sant Pere Romaní.» («Les despulles de la Xirgu ja descansen a Molins de Rei». A *Avui*, 19-12-1988, p. 31). Vegeu altres informacions, més aviat breus, publicades a la premsa barcelonina: ESPUÑA, Margarita. «Margarita Xirgu ya reposa en su mausoleo». A *El Periódico*, 19-12-1988, p. 41; «Entierro de los restos mortales de Margarita Xirgu». A *La Vanguardia*, 19-12-1988, p. 42; «Entierro de Margarita Xirgu». A *El País*, 19-12-1988, p. 34.

9. «Quina sort —confessà, amb tristesa, a la jove actriu Montserrat Julió el 1951— tornar a Catalunya, a la nostra pàtria perduda!... No voldria morir sense trepitjar un altre cop la terra on vaig néixer» (JULIÓ, Montserrat. *Vida endins. Crònica d'un exili a Xile*. Barcelona:Viena, 2003, p. 317). En les seves memòries, Julió anota que, quan Xirgu es trobava a Santiago de Xile, «era de manament» que presidís la taula del banquet que el Centre Català d'aquesta ciutat celebrava els diumenges i hi acostumava a recitar poemes d'autors catalans (ibídem, p. 294). En aquest sentit, caldria estudiar més a fons el vincle que mantingué Xirgu amb els exiliats catalans: recordem que l'actriu presidí els Jocs Florals de Llengua Catalana de Santiago de Xile el 1943 i que mantingué relacions sovintejades amb els nuclis catalans del continent americà (el 1963, per exemple, el Casal Català de Buenos Aires homenatjà l'actriu i batejà amb el seu nom el teatre de l'entitat).

10. Carta mecanoscrita. Capçalera impresa (Ángel Curotto fou membre de l'Acadèmia Nacional de Lletres de l'Uruguai). I full. N'hem fet una edició diplomàtica. Es troba entre els papers de Margarida Xirgu dipositats a la Biblioteca de l'Institut del Teatre de Barcelona. Deixem constància del nostre agraïment a Anna Vázquez i Estévez, cap de la Unitat de Recerca Documental de l'Institut del Teatre, per les facilitats i l'amabilitat que ens ha dispensat a l'hora de consultar aquest document.

11. «Margarita Xirgu fue en nuestro país durante diez años —escriu Ángel Curotto a *Almanaque del Banco de Seguros del Estado 1988*— directora de escena de la Comedia Nacional y directora fundadora

de la Escuela Municipal de Arte Dramático, institución que, con justicia, lleva hoy su nombre. De su gratitud hacia nuestro pueblo y a nuestro teatro, nada lo evidencia mejor que el hecho de haber logrado la carta de ciudadanía de nuestro país. / Muchos comediógrafos y dramaturgos uruguayos —Justino Zavala Muniz, Juan León Bengoa, Jules Supervielle, Clotilde Luisi, José María Podestá, María de Monserrat, Edmundo Bianchi y Carlos Denis Molina— vieron sus obras en escena puestas bajo su inteligente dirección; y toda una generación de comediantes nuestros surgieron de la escuela por ella dirigida, intérpretes muchos de los cuales se destacan no solamente en nuestros teatros sino que también figuran al frente de las carteleras de distintos elencos que actúan en América y España. / ¡Cuántas cosas hermosas podríamos todavía recordar de esta grande y sacrificada señora de la escena, a quien nos uniera una estrecha y entrañable amistad! Una vida tan rica en las emociones y, para orgullo de todos, tan ligada a los mejores momentos de nuestro teatro, en las expresiones más nobles y significativas.» (www.alejandro-casona.com/xirgu.htm).

12. Vegeu RODRIGO. *Margarida Xirgu y su teatro*, p. 321-322, nota 49.

13. L'Escola Municipal d'Art Dramàtic fou creada per Justino Zavala Muñoz, president de la Comissió de Teatres Municipals de Montevideo, el 14 de novembre de 1949, al Teatro Solís. El seu propòsit principal era formar professionals que nodrissin la Comèdia Nacional de l'Uruguai. Batejada amb el nom de l'actriu, l'Escola Municipal d'Art Dramàtic Margarida Xirgu (EMAD) celebrà, el 1999, el cinquantenari (vegeu, per exemple, «La EMAD festeja 50 años». A *La República*. Montevideo: 15-11-1999, p. 23).